

БУЧАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1672 РОКУ: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕМОВИНИ, УКЛАДЕННЯ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

В статті з'ясовується комплекс найважливіших питань, пов'язаних з укладенням Бучацького договору та його наслідків для реалізації планів П. Дорошенка.

Ключові слова: Османська імперія, Польща, козацька Україна, Мегмед IV, П. Дорошенко, переговори, Бучач, договір.

Проблема укладення Бучацького договору та його наслідків для реалізації плану гетьмана П. Дорошенка возз'єднання західноукраїнських земель із Правобережною гетьманщиною не стала предметом спеціального дослідження. Українські і польські історики (М. Вагнер, Я. Волінський, З. Вуйцик, Д. Дорошенко, Д. Колодзейчик, М. Костомаров, Т. Корзон, М. Сікорський, Т. Чухліб й інші) з'ясували чимало її аспектів, проте цілісної картини не реконструйовано, оскільки основна увага зверталася на висвітлення лише польсько-турецьких відносин, залишаючи у стороні українську складову перемовин та їх наслідків для козацької України. Саме ці недостатньо висвітлені питання й досліджуються авторами у даній статті.

2 вересня султан Мегмед IV урочисто в'їхав до Кам'янця. З приводу оволодіння містом-фортецею у Стамбулі, Каїрі та в інших центрах імперії влаштовувалися трьохденні святкування [38, с.180-185; 39, с.60-61; 44, с.138-139]. З другого боку, швидка капітуляція «золотого ключа до кордонів Речі Посполитої», потужного бастиону «християнського передмур'я», як не без почуття гонору любила характеризувати місто шляхта [37, с.152-165], викликала тепер у неї психологічний шок. Якщо керівники кам'янецької залоги та її офіцери гарячково відшуковували аргументи, аби переконати громадську думку у законності й необхідності зробленого ними кроку, то чимало представників еліти схилилося до думки, що твердиня впала власне внаслідок їхньої легкодухості [17, с.49-58; 37, с.174-176; 45, с.26-28]. Знаходилося немало й таких, котрі обвинувачували провідників оборони у зраді. Ян Пасек у своїх «Спогадах» констатував: «А турки вже були взяли Кам'янець, але, правду кажучи, не взяли, але його собі купили у зрадників Вітчизни нашої...» [18, с.459]. Як наслідок, проблема його капітуляції жваво обговорювалася серед шляхетського загалу восени 1672 – взимку 1673 рр. [36, с.72-85; 45, с.28-35].

Відзначимо, що результати боротьби за місто істотно вплинули не лише на подальший хід кампанії турецької армії, але й реалізацію політичних задумів П. Дорошенка. Взнявши участь в облозі твердині, гетьман не без підстав сподівався на досягнення успіху. Припускаємо, що відвідав Кам'янець. Проте часто використовувана істориками інформація «Самовидця» про його проїзд разом

із султаном вулицями міста, вимощених «образами божими», вилучених з християнських храмів («Не заболіло его сердце такого безчестія образів божіих задля свого нещасливого дочасного гетьманства») [11, с.114], є не більш ніж чуткою, котрих чимало кружало тоді серед населення Гетьманщини.

30 серпня П. Дорошенко звернувся з універсалом до наказного канівського полковника і старшин, повідомляючи про капітуляцію 27 серпня провідників кам'янецької залоги. Наголошував на тому, що Мегмед IV «на заспокоєння України і на згубу осадляцьких з військами своїми тепер відпускає...». Під «військами своїми» ймовірно всього слід розуміти власне його, гетьманське військо, а не турецьке. На таку думку наштотухе продовження вище цитованого речення: «... і разом за цим листом в дорогу до своїх країн на Україну повертаємося». Переконавав їх, аби «ні в чому не сумнівалися, а на нашу оборону, з якою були б надійними так супроти неприятелів, на вас наступаючих, ставали мужньо, Ханенковим принадливим листам й особам віри й місця в себе не давали...». Коли б «хотів який ворог і найсильніший (натякав на Московію – Авт.) на нашу землю наступати, істинно, з Божою допомогою, відсіч дати не забаримося» [9, с.27].

Уважне прочитання листа дозволяє висловити наступне спостереження. Насамперед кидається у вічі вельми стримана, якщо не холодна, тональність оцінки дій сюзерена: тільки констатація факту оволодіння «славною» і «всьому світові» страшного фортецю [9, с.27]. І ніякої похвали за готовність повелителя імперії виконати взяті на себе зобов'язання, передбачені умовами прийняття 1669 р. його протекції, як ось, наприклад, включити до складу Гетьманщини західноукраїнські землі. Жодним словом не проголошується і про наміри султана розгромити Річ Посполиту й сприяти возз'єднанню козацької України. Але ж, власне, це й найбільше боліло гетьмана. Важко позбутися враження, що листа писала розчарована людина.

Постає питання: чи існували фактори, які, напевно, могли породити зневір'я П.Дорошенка? Зрозуміло, їх слід шукати у політиці турецького уряду. Відомо: султан і великий візир не ставили за мету завоювання Речі Посполитої, а відтак, повільно просуваючись до Хотина, не спалювали мостів до врегулювання конфлікту дипломатичним шляхом. Готові були задовольнитися виведенням польських військ з теренів Гетьманщини та відмовою від претензій на володіння нею. Проте Варшава не думала відступати. Можливо 25 липня нею направляється посол Ян Венявський (королівський секретар) до Мегмеда IV, котрий уповноважувався засвідчити легітимність прав Польщі на козацьку Україну й домогтися укладення з Портою перемир'я для виграшу часу [19, с.253-255; 46, с.226]. Через місяць з'явився у турецькому таборі. Тим часом швидка капітуляція Кам'янця й відсутність даних про наближення польських військ підштовхнули Мегмеда IV вимагати від Речі Посполитої не тільки визнання його протекції над Правобережною гетьманщиною, але й територіальних поступок у межах всього Подільського

воєводства. На початку вересня великий візир Ахмед Кьопрюлю, прийнявши Я. Венявського, повідомив йому волю султана, а також згоду останнього на посередництво у перемовинах хана [43, с.342; 44, с.132-133]. В листі від 5 вересня до великого гетьмана коронного Я. Собеського хан Селім-Герей, засвідчуючи приязнь ставлення до Польщі, наголошував, що тепер, після оволодіння Кам'янцем, володар погоджується на переговори з королем тільки за прийняття двох попередніх умов: виплати щорічного гарачу (данини) і відступлення йому Подільського воєводства [12, с.171].

Ось, у такий спосіб, османська політична еліта перекреслювала один з основних постулатів політичної програми П. Дорошенка та його соратників – вклюдження західноукраїнських земель до складу козацької України. Намагаючись поширити владу на Подільське воєводство, вона прилучилася до Речі Посполитої й Московії, що боролися за перерозподіл українських земель. Чому великий візир (а він визначав зовнішню політику імперії) пішов на цей крок, через брак джерел, відповісти важко. Припускаємо, що визначальну роль зіграли два чинники. Перший полягав у недооцінці потенційної військової потуги Речі Посполитої, другий – у розчаруванні наявними у П. Дорошенка силами (бл. 6-8 тис. осіб) [6, арк.231зв.; 12, с.179; 19, с.261; 44, с.114]. Не випадково під час пізнішої розмови з останнім Ахмед Кьопрюлю запитав у гетьмана: «славне де військо запорозьке і було великим, а нині чому таке мале?» На що той відповів: «військо розділилося на троє: одні на Запоріжжі, а більша половина (за) Дніпром у царської величності у неволі, також і Київ» [9, с.168]. Не вбачаючи у Польщі сильного супротивника, а в Правобережній гетьманщині гідного поваги васала, великий візир не вважав за необхідне добиватися відокремлення від Речі Посполитої Західноукраїнського району (з метою її послаблення) з наступною передачею козацькій Україні. Аби віднайти швидше порозуміння з польським королем М. Вишневецьким, вирішив відібрати у Польщі лише Подільське воєводство, яке мало належати султану, а не гетьману. Як слушно спостеріг Д. Колодзейчик, турки хотіли мати в Україні «обшири для свого безпосереднього управління, як чинили в Молдавії й Семигороді, утворюючи Бендерський санджак і Варадський еялет» [23, с.75].

Для П. Дорошенка ці плани Порти не стали таємницею. Зрозуміло, довідавшись про них, він не міг не усвідомлювати краху своїх надій. Мало того, що перекреслювалася перспектива розширення територіальних меж держави за рахунок Волинського, Бельського, Подільського і Руського воєводств, так ще й втрачалися терени Подільського полку з центром у Могилеві, сформованому у Летичівському повіті Подільського воєводства. Не виключаємо, що, уражений таким перебігом подій, гетьман попросив султана відпустити його у козацьку Україну, аби утвердити владу у містах, де ще знаходилися польські залоги. І, як промовляє зміст уже цитованого нами листа до наказного канівського полковника, його клопотання було задовільнене [9, с.27]. Однак, з невідомої причини, через кілька днів гетьман отримав розпорядження разом з ту-

рецьким військом вирушати у похід до Львова. У неділю 4 вересня обоз Мегмеда IV залишив околиці Кам'янця й подався до Оринина, а звідтіля до Гусятина. Тут армія розділилася: одне угруповання у складі турецьких підрозділів Мустафи Каплан-паші, орди Селім-Герая та полкві П.Дорошенка 10 вересня вирушило до Львова, а друге, очолюване султаном і великим візіром, попрямувало до Бучача [5, арк.403, 407; 19, с.264; 44, с.142].

12 вересня з-під Микулинців гетьман звернувся з універсалом до поволоцького й білоцерківського полковників, «городових отаманів», козаків і міщан. Повідомляв про похід до Львова, котрий дозволить остаточно розв'язати «українське питання»: сподіваючись, «за допомогою Бога всемогутнього, якщо буде з ким повністю про Україну довести справу до кінця, а нашій там стороні бажаємо домогтися якнайміцнішого заспокоєння». Намагався розвіяти їхнє занепокоєння його тривалою відсутністю. «Ми, що так довго у цій дорозі забарилися, про це зовсім не тривожтеся, – зауважував він, – поскільки, хоча затрималися, але вже незабаром за часливим цього повним заспокоєнням повернутися надіємося...». Остерігав, що невдовзі значима частина орди повертається через Україну до Криму, тому аби «безпечно по дорогам не їздили, з майном були обережними, збіжжя з поля пошвидше зібрали й змолочували, а то для того, щоб вам орда мимохідь збитків не вчинила» [9, с.31].

Мабуть, універсали такого чи подібного змісту розсилалися і в інші полки. Припускаємо, що П.Дорошенко розпорядився наказному гетьману на Брацлавщині Кіндрату Тарасовичу взяти під його владу («булаву») міста, де знаходилися залоги жовнірів. Останні, дізнавшись про капітуляцію Кам'янця, засвідчували готовність залишити їх, якщо їм гарантуватимуть безпечний відступ. К.Тарасович погодився. Внаслідок чого, за даними поволоцького полковника Григорія Гамалії, «фортеці брацлавські, ладизинські і могилівські, з України у Польщу під присягою нашою й гетьмана наказного, пана Тарасовича Кіндрата, у цілісності і при здоров'ї всі вивпроваджені» [9, с.65]. Засвідчили визнання української влади й порубіжні міста Подільського і Волинського воеводств: Меджибіж, Сенява, Любар, Костянтиновичі (Старокостянтинів), Полонне, Лабунь й інші («пану гетьману наказному відізналися з поклоном»). Частина селян й міщан, залишаючи домівки, почала переселятися на терени козацької України [9, с.65].

Поява турецько-кримських й українських військ у Руському воеводстві посилила панічні настрої серед шляхти. «Неможливо описати в якій на той час тривозі перебували Волинське, Руське, Белзьке (воеводства – Авт.)..., – занотував у хроніці шляхтич М. Сьмолівський, – вже не лише бродська, дубненська, сокальська, але і замойська фортеці впали у відчай. Все, що живе, бралося за Вісду і в ній з-за такого великого страху ледь не топилося» [13, с.403]. За свідченням П. Дорошенка, «від самого Кам'янця всі міста кланяються і ключі від міст віддають» [9, с.32]. Подібне твердження знаходимо і в листі від 28 вересня Я. Собеського до під-

канцлера коронного А. Ольшовського: «Міста й замки, які були на тому шляху, яким рухалися, всі відразу ж піддалися» [15, с.1079]. Руйнації піддавалися лише ті з них, які вчиняли спротив.

М. Костомаров першим помітив лояльність політики турків щодо місцевого населення, особливо на теренах Подільського воеводства. Вони «нікого не стинали й обертали у невільників тільки тих з них, кого захопили зі зброєю, але й тих згодом звільнили» [24, с.223]. В деяких джерелах констатується факт їх ворожого ставлення до шляхти й доброзичливого до поспільства [39, с.63]. Летичівський стольник, автор «Реляції Кам'яння взятого турками у 1672 році» С. Маковецький звернув увагу на намагання паші, котрий супроводжував переселенців з Кам'яння, заспокоїти підданих с. Кривчі, аби вони не боялися, обіцяючи не «ламати» їхньої віри [1, арк.131]. Бувало, що мешканці поселень вітали турок. Наприклад, жителі Мельниці «винесли на дорогу багато хліба й м'яса», які безкоштовно їм роздавали [35, с.36; 39, с.63]. Д. Колодзейчик спростував поширені в історіографії міфи, виворені на основі зафіксованих у джерелах чуток про вчинювані турками варварства у Поділлі після оволодіння Кам'янцем (захоплення шляхтянок до гаремів султана, візирів і пашів, відіслання до Туреччини 1 тис. дівчат та ін.) [39, с.61-63; 40, с.167-169]. Траплялися також випадки, коли поспільство вдавалося до спротиву, як-от Будзанова, Зборова, Плугова, Золочева, Бучача та інших міст і містечок [30, с.117; 44, с.142-143]. Міщани Теребовлі своєю мужністю домоглися почесних умов капітуляції й «жодної кривди, – як зафіксував автор (чернець кармелітського кляштору) «Хроніки Теребовельської», – ми не мали» [8, арк.4-5].

Про характер дій українського гетьмана з-під Гусятина до Львова джерела мовчать. Маємо тільки зауваження В. Коховського, що П. Дорошенко, «найзавзятіший ворог Вітчизни, лютіший ніж дикий поганець-татарин, бо він знищував усю живність, нічого не залишаючи» [16, с.213]. Наскільки ця інформація об'єктивна, судити важко. Навпаки, маємо певні підстави стверджувати про його намагання уникати кровопролиття. Так, наближаючись до Львова, звернувся з листом до магістрату з порадою заздалегідь «одізватися з належним поклоном і вшанувати» як калгу-султана, так і його самого. Якщо це буде вчинено, то обіцяв подбати, аби міщани не зазнали жодних збитків. Інакше передмістя й місто «окуряться димом», а села і фільварки зрівняються із землею. Пропонував надіслати для перемовин «своїх уповноважених». У відповіді магістрат констатував, що не він управляє містом, а комендант, й прохав через посланців повідомити, чого власне гетьман домагається [21, с.425-426].

Проливає дещичю світла на поведінку П.Дорошенка і його реакція на звістку про спротив (20 чи 23 вересня) ченців греко-католицького Крехівського монастиря татарсько-українському підрозділу, під час якого полягло немало татар і серед них небіж хана. Щоб запобігти знищенню монастиря, 25 вересня написав листа ігумену, вимагаючи негайно виплатити Селім-Герейу 4 тис. тале-

рів, аби себе «од згуби рятувати». Інакше прибудуть війська і все знесуть «вогнем і мечем». 5 жовтня монастир виплатив хану викуп частково грошима, частково церковними цінностями. Побачивши їх, гетьман переконав Іслам-Герєя відмовитися від них і повернути монастирю [21, с.426-427; 44, с.160]. На чолі козацької залоги у Крехові П. Дорошенком призначається Іван Мазєпа, котрий 1669 р. розпочав службу у Війську Запорозькому [15, с.1100; 29, с.62-63].

18 вересня у далеких околицях Львова з'явилися передові чамбули татар, які спалювали поселення, грабуючи й беручи у ясир їхніх мешканців. Наступного дня з Високого замку пролунали гарматні постріли, сповіщаючи міщан і селян навколишніх сіл про небезпеку. Прибуває посланець від ханського візира Суфан Кази-аги з листом від хана, котрий схиляв поляків віддатися на його ласку. 22 вересня татари з'явилися на полях Краківського передмістя, де, за наказом призначеного Я. Собеським комендантом генерала Еліаша Лонцького, жовніри запаляли будинки, готуючись до оборони [4, арк.59; 14, с.310-311; 44, с.162-163]. Оскільки 23 вересня чисельність татар постійно зростала, у ніч на 24 вересня «з міста на передмістя послали паліїв, які розклавши вогонь, обернули на попіл заїжджі дома, корчми, садиби та інші дерев'яні будівлі навколо міста» [10, с.381]. В день з основними силами турецько-татарського війська сюди прибули полки П. Дорошенка. Вони розташувалися у північній околиці Львова між шпиталем св. Лазаря та костюлом св. Марії Магдалини. Сам гетьман розбив намети біля церкви св. Юра. Козаки почали сипати шанці на Шембековій горі та вище жіночого Домініканського кляштору [4, арк.60; 10, с.381-382; 14, с.311; 21, с.427].

З ініціативи Мустафи Каплан-паші 25 вересня розпочалися переговори з комендантом і магістратом. Оскільки останні відхилили його вимогу здати місто, з наступного дня посилюється обстріл міста з гармат. П.Дорошенко розташував дві батареї на горі біля св. Юра, водночас козаки збільшували кількість шанців на Шембековій горі та Лисій горі, з яких також вели вогонь. Турки захоплюють кляштор бернардинок, кляштор кармелітів і Високий замок, проводять підземні галереї до міських валів та чоловічого кляштору бернардинів. Зібрана 29 вересня у ратуші комендантом міська рада констатувала важке становище обложених. Пороху й продовольства вистачало тільки на тиждень, дошкуляла через брак води спрага, постільство голодувало. Тому не випадково залунали голоси про доцільність капітуляції. За таких обставин рятівною стала згода Мустафи Каплан-паші на пропозицію польського посольства, що з'явилося від М. Вишневецького, оголосити перемир'я на два дні [4, арк.60-61; 10, с.382-383; 12, с.182; 14, с.313-314].

На цей час сповна проявилася неспроможність короля та його оточення організувати спротив наступу військ Османської імперії. Прибувши 22 серпня до Янівця, наступного дня розіслав універсали (третє віці) до шляхти, повідомляючи про облогу Кам'янця і закликаючи її по-швидше збиратися на посполите рушення. 7 вересня прийняв російське посольство ближнього боярина й околини-

чого Василя Волинського, яке приїхало для ратифікації останнього російсько-польського трактату. 8 вересня присягнув на його умовах. У листі до царя (12 вересня) подавав явно неправдиву інформацію про порушення султаном умов капітуляції Кам'янця й вчинену у ньому різню шляхти й духовенства, прохав негайно надіслати на допомогу російське військо, а також звільнити з ув'язнення І. Сірка. 13 вересня відправив листи до Мегмеда IV і Селім-Герей, сповіщаючи про надіслання послів на переговори щодо припинення воєнних дій. Ними стали каштелян волинський Францішек Лубовицький, підскарбій надвірний Ян Шомовський та Г. Сільніцький, котрі 17 вересня отримали інструкцію [41, с.229-230, 234; 43, с.343; 44, с.146-147]. На думку Л. Вежбіцького, М. Вишневецький припустився грубої помилки, змінивши місце зосередження посольського рушення з Грубешова до Големб'я, яке там почало збиратися лише в останній декаді вересня. Мало цього, різко загострюється боротьба між прихильниками короля та його противниками – мальконтен-тами. 16 жовтня, зібрана під Големб'єм шляхта, утворила супроти останніх конфедерацію, а відтак окреслилася примара громадянської («домової») війни [44, с.148-149; 47, с.19-38].

Оскільки Селім-Герей уповноважувався бути посередником у турецько-польських переговорах і демонстрував прихильність до польської сторони, посольство Ф. Лубовицького 29 вересня з'явилося до татарського обозу під Львовом. Воно й схилило «капудан-пашу погодитися на припинення вогню» [10, с.383]. Наступного дня візир хана Суфан Кази-ага прийняв послів, аби переконатися у повноті повноважень проводити перемовини для укладення договору та з'ясувати їхню позицію. На пряме запитання кримського достойника, чого вони «бажають від хана», Я. Шумовський обережно відповів, що спочатку їм слід поговорити «про згоду» з Мустафою Каплан-пашею, бо «хоча хан є посередником», все ж повинні домовлятися не з ним, а з султаном. Тоді дещо ображений Суфан Кази-ага запропонував послам відправлятися до Мегмеда IV, бо «в це втручатися не буде, бо з ними трактувати не хоче». Врешті-решт погодилися на компромісний варіант: посли вестимуть перемовини одночасно з Мустафою, Каплан-пашою та Селім-Гереем [3, арк.61].

Цього ж дня польське посольство послало до керівництва Львова Я. Венявського, пропонуючи вислати до табору паші депутацію для переговорів «з турками про викуп». Дана пропозиція викликала обурення в магістрату і львів'ян, бо сподівалися, що викуп заплатить Річ Посполита, а не вони, так як «чинили опір туркам не за себе, а за Річ Посполиту». Проте хоч-не-хоч, «аби врятувати і місто, і життя, вони мусили відрядити з-поміж себе посланців...». 1 жовтня міська депутація направилася до турецького обозу «і шатра польських послів, просячи і благаючи змилюватися над ними, такими виснаженими попередніми викупам та жертвами для країни, і щоб Річ Посполита взяла на себе викуп і переговори про нього; та марно, **твердимі були серця як турків, так і своїх панів** (виділено нами – Авт.)» [10, с.383].

М'якшим виявилось серце у П. Дорошенка. Члени магістрату почали переконувати єпископа Й. Шумлянського, котрий добре знав гетьмана, поїхати до нього й поклопотався, аби той заступився за місто й упрохав хана й Мустафу Каплан-пашу зменшити суму викупу. Врешті-решт домоглися свого і єпископ подався до українського табору. Після їхньої зустрічі П.Дорошенко, вочевидь, спромігся переконати Селім-Герєя у доцільності піти львів'янам на поступки. Не без впливу хана паша погодився зменшити суму з 100 тис. червоних золотих до 80 тис. З них упродовж двох днів місто мало виплатити 10 тис. Проте з великим труднощами вдалося зібрати (і то з бідніших міщан) лише 5 тис. червоних золотих [10, с.383-384; 14, с.315-319].

Непротистими виявилися переговори 1 жовтня польських послів з Мустафою Каплан-пашею. Постає слушне питання: на які умови договору могла погодитися Річ Посполита? «Інструкція», вручена їм 17 вересня, передбачала насамперед домагатися призупинення воєнних дій. Мали повноваження у крайньому випадку погодитися на передачу Порті Кам'янця з певною частиною Подільського воєводства і в жодному разі не допускати «до абсолютної влади над Україною». Заборонялося приймати вимогу турецької сторони щодо виплати Польщею Порті гарачу (данини), могли погодитися тільки на виплату упоминків. Доручалося послам підтримувати приязні стосунки з ханом й стримувати від нападів татарські чамбули. У випадку оволодіння турками Львовом не могли вступати з ними у жодні переговори щодо подальшої долі Руського воєводства. Отримали повноваження погодитися на можливе домагання Криму щодо надіслання заручників (для виплати обіцяних грошей), а також добиватися «звільнення» (виїзду) з Кам'янця шляхти і жінок. Звертає увагу на себе пункт «Інструкції», що уповноважував послів шукати порозуміння з П. Дорошенком, «аби його відірвати від ворога Хреста Св.» [19, с.266-267].

Після гострих дискусій у присутності хана ранком 2 жовтня було окреслено проект окремих статей майбутнього договору. Вони зводилися до наступного:

- «вся Україна по лінію (кордон), відповідно до трактату укладеного під Зборовом, відходила цезарю турецькому, тобто у межах як її Дорошенко піддав» Порті, і мала бути звільнена від польських залог;
- щодо Кам'янця і Подільського воєводства, то послі одержали обіцянку щодо можливості розподілу воєводства між Портою й Польщею, але це залежало виключно від волі султана;
- всупереч протестів поляків, Польща мала виплачувати гарач;
- Порта погоджувалася поступитися Польщі «завойованим Руським воєводством» [3, арк.61-62; 46, с.278-279].

Отже, турецька еліта не мала намірів приєднувати до своїх володінь Руське і Белзьке воєводства, як і планів добиватися розгрому й капітуляції Речі Посполитої. Правда, не виключаємо, що окремі її представники схилилися до думки доцільності оволодіння частиною теренів Руського воєводства. 8 жовтня повідомляли

із Замостя, що 6 жовтня прибув до міста гонець Мегмеда IV, котрий стверджував, що «вся Україна й Поділля віддані «турчину», а **«кордон має бути лише в трьох мільях від Львова** (виділено нами – Авт.)» [12, с.183]. Власне така позиція султана й великого візиря перетворила похід потужної армії до Львова в акт демонстрації військової сили. Він аж ніяк не скидався на операцію, спрямовану на знищення сил противника, який на цей час і не мав боєздатного війська. Красномовно промовляв про відсутність стратегічної мети виходу армії на рубіж Вісли й пасивний характер (на відміну від Кам'янець) облоги Львова. Слід погодитися із слухним міркуванням сучасника подій В. Коховського, що вона «наробила більше страху, ніж шкоди» [16, с.229]. А відтак, як на наш погляд, є перебільшенням твердження сучасного польського історика М. Сікорського, що «оборона Львова мала велике значення для Речі Посполитої. Була затримана у своєму марші турецька армія. Здобуття Львова відкривало б дорогу на Краків. Доступ до Варшави закривала замойська твердиня» [44, с.170].

2 жовтня, довідавшись від кримського посла, котрий повернувся від короля, що при М.Вишневецькому не має війська, татарські чамбули почали залишати табір, відправляючись по здобич, насамперед ясир [15, с.1103]. 4 жовтня до турецького табору міщани привезли частину викупу – 5 тис. червоних золотих, а 6 жовтня турки залишили околиці міста й подалися до ставки султана під Бучачем. Більшість Орди вдалася до спустошення краю. На вимогу хана П. Дорошенко змушений був відправити з окремими чамбулами козацькі сотні (вочевидь, для штурмів містечок). Сам же з основними силами попрямував до Бучача. Мабуть 2 жовтня, коли польські послы поверталися від Мустафи Каплан-паші, гетьман і старшини випадково зустрілися з ними. Попри взаємну неприязнь, опоненти, знявши шапки, мовчки поклонилися один одному. Хтось із козаків запитав: «Як ся маєте, панове?» Проте розмови не вийшло. Лише Я. Петрановський, наздігнавши Ф. Лубовицького, перекинувся з ним кількома словами. Прощаючись польський посол застеріг: «Ой, панове, панове, що робите – робіть мудро і думайте, який з того буде кінець!» [21, с.428-429].

Якщо король проявляв пасивність, то Я. Собеський, маючи менше 3 тис. кіннотників, починаючи з 5 жовтня, розпочав активну боротьбу з татарами, успішно залучаючи до неї українських селян і міщан. До 14 жовтня великий гетьман, пройшовши з боями понад 350 км. (від Красностава до Калуша), погромив татарські чамбули в околицях Красноброду, Нароля, Горинця, Немирова, Городка, Комарного й Калуша, звільнивши з неволі 30-40 тис. бранців [15, с.1082-1096; 41, с.242-255; 42, с.140-143; 44, с.175-196; 46, с.281-288; 48, с.9-60]. Вів боротьбу з татарами й запорозький гетьман М. Ханенко, котрий з 2 тис. козаків перебував у Замості й мав розпорядження короля захищати місто. Вчиняючи виправи з нього, нападав на їхні підрозділи [12, с.180; 41, с.343; 44, с.181-182].

12 жовтня польське посольство з'явилося до турецького обозу під Бучачем. Наступного дня розпочалися переговори, прове-

дення яких з турецької сторони було доручено великим візирем каймакану Кара Мустафі, Реїс ефенді та Чауш-паші. Коли поляки повідомили про початок переговорів під Львовом з ханом і Мустафою Каплан-пашою, то каймакан зауважив, що згадані особи «не могли з вами ні про щось трактувати, а ні щось вам пропонувати, бо для цього не мали уповноважень». Лише тепер тут «вам запропонуємо волю цезаря», а ви старайтеся не розгнівати своїми відповідями «такого великого монарха». Після чого висунув послам чотири пункти майбутнього договору. Їхній зміст зводився до наступного:

1. Аби литовським татарам, котрі перейшли на сторону султана, вільно відпустили з майном їхніх жінок і дітей, а також дозволили татарам з Литви й інших місць перейти до султана.
2. Виплачувати гарач сулану в сумі 100 тис. червоних злотих.
3. Все Поділля і «всі замочки захоплені у Руському воєводстві» мають, внаслідок розмежування, належати сулану.
4. П. Дорошенко має так тримати «Україну», як це було за попередніх гетьманів, залоги виводяться, а церкви, з яких вчинили костволи, повертаються [3, арк.69зв.-70; 4, арк.265].

Щодо першого пункту, то польська сторона легко його прийняла, заявивши, що татар «ніде не утримують». Гостра суперечка спалахнула навколо другого пункту; посольство Ф. Лубовицького категорично відмовлялося від вживання у договорі поняття «гарач», не погоджувалося воно й на його заміну терміном «упоминки». Кара Мустафа наполягав на виплаті королем упоминок, бо інша справа, коли б посол польський з'явився на переговори до Адріанополя чи принаймні до Кам'янця. Але поскільки «так далеко цезар увійшов, то і трактувати мусите так, якою є його воля. І то вже є милосердя, що з вами ведемо трактати.» Якщо ж доведеться цезарю тут зимувати, то «весною напевне вирушить до самого Гданська; повинні ви трактувати, повинні чинити відповідно до волі цезарської». Деяко засмучені різкістю промови каймакана, поляки втратили самовпевненість й почали переконувати опонентів у неспроможності Речі Посполитої виплачувати таку велику суму, засвідчуючи у такий спосіб згоду на виплату упоминків, але у меншій сумі [3, арк.70; 4, арк.256-266].

Не менш запеклі суперечки точилися і навколо третього пункту угоди. Кара Мустафа намагався переконати співрозмовників, що «отомани ніколи не уступають того, що взяли». Оскільки оволоділи Кам'янцем, «метрополією», то їм тепер належить все Поділля. «Не можуть поступитися і тим, що взяли штурмом чи їм піддалося у Руському (воєводстві)», і навіть про це й говорити не хочуть, «маючи те все за своє». Різні аргументи польської сторони не бралися до уваги, включаючи й посилання на домовленості під Львовом, що, мов, хан, обіцяв від імені цезаря «далі Поділля не просуватися». Каймакан повністю скасував, за словами Я. Шомовського, «наш трактат із ханом». Відносно четвертого пункту, то польські послі погодилися з тим, аби П. Дорошенко «тримав» Україну й були «повернені церкви, де здавна козаки перебували». Правда, не втрималися від в'їдливої ремарки, що ці нещастя, які нині вони

переживають, трапилися власне з-за козаків, «котрі нам спровадили турецьку війну», а їхній заколот спалахнув з-за того, що поляки намагалися «різними способами» утримати їх від походів на море [3, арк.70-70зв.; 4, арк.266-267].

Наступного дня перемовини поновилися, але вже без участі Кара Мустафи. Рейс-ефенді й Чауш-паша застерегли співрозмовників, аби вони не вдавалися до різкого тону у спілкуванні з каймаканом й погодилися на значну суму упоминок. У відповідь польські послы запропонували її у розмірі 10 тис. червоних злотих. На що турецька сторона резонно зауважила: якщо хану даєте 16 тис. червоних злотих, який є слугою великого монарха, то чому йому менше? Потім з'явився Кара Мустафа, котрий, почувши про запропоновану суму, не без обурення заявив, що, вочевидь, ви «не хочете миру», а щодо хана, то йому вже давно платите й будете надалі платити. Комісари почали переконувати турок, що важко зібрати більшу суму через спустошеність краю й втрату кількох воєводств, врешті-решт погодилися на збільшення суми до 20 тис. червоних злотих, але за умов, коли Польща не зазнаватиме татарських нападів, подільська шляхта залишатиметься у своїх маєтках, а козаки не нападуть на неї. Проте каймакан не погодився на таку суму. Повторив також, що султан хоче залишити собі все Поділля й здобуті замки у Руському воєводстві. Нагадав, що не має сенсу вести мову й про Україну, бо вона цезарська, а не ваша, хоча «і так вашою не була з-за постійних незгод і воєн з козаками і з-за цього це ж і втратили, чою не мали». Після 6 годин дискусії домовилися перенести її на наступний день [3, арк.70 зв.-71; 15, с.1108-1110].

Чи мала якесь відношення до Бучацьких перемовин українська сторона? Чи враховував великий візир її інтереси? А якщо так, то в якій мірі? П. Дорошенко, з'явився до місця переговорів не пізніше польських комісарів. Маємо підстави припустити, що Ахмед Кьопрюлю уповноважив каймакана обстоювати інтереси Війська Запорозького у переговорах з польськими комісарами, однак лише у певних межах. Щодо безпосередньої участі у них українського посольства, то ця пропозиція гетьмана була відхилена. Д. Дорошенко покладає відповідальність за їхню відсутність на спротив поляків, не посилаючись при цьому на дані джерел [21, с.434]. Можливо і так. Але, якби турецька сторона зажадала цього, то, безперечно, польська погодилася б. Проте такої вимоги вона не висувала. П. Дорошенку було дозволено тільки перед кожним засіданням послів проводити відповідні попередні консультації з Кара Мустафою [3, арк.72; 15, с.1112].

Безперечно, великий інтерес представляє програма гетьмана, реалізації якої він домагався на Бучацьких перемовинах. Ми знаємо її положення у вигляді, поданому 15 жовтня польській стороні каймаканом. Вони полягали у наступному:

1. **«Кордони України»** (виділено нами – Авт.) окреслювалися на заході по річках **Лабунь** і **Горинь** (виділено нами – Авт.).
2. Польські залоги мали віддати усі гармати, що знаходилися у містах.

3. Повернути 6 гармат, взятих з Чигирини С. Чарнецьким.
4. Митрополитом повинен залишатися тільки Й. Тукальський, юрисдикції якого мали підлягати усі церкви у Польщі.
5. Усі уніатські церкви мають бути «знесені», а ті ґрунти, на яких раніше бували церкви, а нині зведені костьоли, повернуті [3, арк.72].

Отже, як промовляє їхній аналіз, П. Дорошенко, наштовхнувшись на відмову Ахмеда Кюпрюлю прилучити до Гетьманщини Західноукраїнські землі, зробив спробу розширити її межі за рахунок східної й частини центральної Волині. Адже втрачалися терени Подільського полку, розташованого у південно-східній частині Подільського воеводства, яке відходило до складу Порти. Намагався він також домогтися скасування унії та визнання митрополитического повноважень Й. Тукальського у всій Польщі. Це був той мінімум політичних вимог гетьмана й старшини, реалізація яких турецьким сюзереном дозволяла б їм бути певними того, що той опікується інтересами козацької України й готовий їх обстоювати у міжнародних відносинах. А відтак отримали б вагомий аргументи у дискусії з опонентами у козацькій спільноті, котрі зятято критикували турецьку орієнтацію П. Дорошенка.

Що показав перебіг перемовин? 15 жовтня каймакан взявся до обговорення з комісарами «козацьких пунктів». Зрозуміло, що останні рішуче висловилися супроти головніших з них і насамперед розширення території «України». Переконували турецьку депутацію, що є небезпечним для володаря «виділяти так багато землі козакам». На що отримали відповідь: «не горюйте з цього, мають тепер володаря, котрий знатиме, як з ними бути і як їх утримувати» [15, с.1112; 44, с.191-193, 203]. Тим не паче, з невідомих для нас причин, Кара Мустафа чи то цього дня, чи наступного пішов на поступки полякам. «Українська держава» мааа залишатися тільки «у давніх кордонах», а питання релігійного змісту взагалі знімаються з обговорення. Комісари погодилися на збільшення упоминок до 22 тис. червоних злотих, а турки відмовилися від претензій на володіння захопленими теренами Руського воеводства. Не виключено, що певне значення у поступливості великого візиря могло відіграти повідомлення, що надійшло увечері 15 жовтня до турецького обозу, про розгром Я. Собеським татарських чамбулів нурадин-султана (неподалік Калуша) [44, с.205]. Проте, як на наш погляд, все-таки, незрівняно вагомішою була роль позиції полонофільськи налаштованого Селім-Герая, котрому аж ніяк не хотілося бачити на північних рубежах зміцнілу Гетьманщину. Окрім цього, за посередництва у польсько-турецьких переговорах ще під Львовом отримав від комісарів 20 тис. червоних злотих, що складало чималу суму [3, арк.78 зв.; 15, с.1117]. Можливо тепер й польські послани пообіцяли за подальше сприяння у досягненні замирення розмір винагороди помітно збільшити. В усякому випадку маємо визнання Мегмеда IV, зроблене під час зустрічі з польськими послами після укладення договору, що «за мир дуже ратував хан й аби йому за це віддячили...» [2, арк.480 зв.-481]. Значимість його

особи у досягненні миру підкреслювалася султаном і в листі від 20 жовтня до М. Вишневецького [15, с.1116-1117].

І все ж визначальне значення безсумнівно мала власне позиція султана та його найближчих сановників, котрі легковажачи потенційну мілітарну потугу Речі Посполитої, не вбачали потреби у зміцненні України за рахунок її подальшого послаблення. Не випадково султан на аудієнції 19 жовтня між іншим повідомив польський послаам, що міг би на зиму залишитися з військом у Львові (і це не було похвалюючою), але не хотів такий «добрий народ (польський – Авт.) знищувати до кінця» і з милості своєї, враховуючи ваше бажання, звідси вирушаю [3, арк.73 зв.]. 16 жовтня статті договору остаточно узгоджуються, а ввечері 17 жовтня комісари їх підписали. 18 жовтня вважається днем укладення договору. Комісари отримали аудієнцію у султана. Воєнні дії завершилися. Наступного дня турецько-кримське військо почало відхід через Ягельницю, Кривче, Жванець до Кам'янця [3, арк.73 зв.-74; 46, с.289-290].

Основу договору складали чотири основних статті. Перша захищала інтереси татар, котрі перейшли на бік Порти. Гарантувала безпеку проживання їхніх сімей та збереження майна. Хто б тих осіб, котрі ще залишалися «у цих краях», захотів повернутися до ісламу, щоб їм у цьому ніхто не перешкодив. Друга передбачала щорічну сплату Річчю Посполитою упоминок Порти у сумі 22 тис. червоних злотих до 5 листопада. Третя констатувала відхід «Поділля з усіма давнішими кордонами» до Порти. Усі польські залоги зобов'язувалися залишити міста й разом «з жонами, дітками і майном» вирушити за межі Подільського воєводства. Захоплені у Руському воєводстві міста й замки поверталися Польщі. У разі виникнення суперечок з приводу проходження кордонів Поділля з обох сторін мали бути задіяні судді і свідчення старожилів. Шляхта польська могла залишатися у замочках і селах, а їхні піддані зобов'язувалися виплачувати джизью, десятини й інші податки до скарбниці султана. Їй же передбачалася виплата суми, необхідної для прожиття. Як спостеріг Д. Колодзейчик, шляхті пропонувався статус середній між статусом тимаріота й збирача податків. Якби вона не захотіла залишатися у Кам'янці, замочках і маєтках, то дозволялося упродовж 2-х місяців виїхати до Польщі з дітками, дружинами і майном [3, арк.81зв.-82; 39, с.64-65].

Найбільше увагу привертає до себе зміст четвертої статті договору, що визначав статус козацької України. **«Українську Державу, – гласила вона, – з давніми кордонами козакам віддати. А якщо б про кордони Української Держави** (виділено нами – Авт.) сталася б яка суперечка, то, відповідно до пункту про Подільські кордони має розв'язуватися». З Білої Церкви «й інших фортець українських (виділено нами – Авт.) війська польські зі зброєю своєю і речами, і приятелями» мають вийти упродовж 2-х місяців, залишивши у замках гармати й муніцію. Дозволялося тільки з Білої Церкви вивезти 15 гармат, зобов'язані були залишити у ній у цілості нові фортифікації й будівлі. **«Українським** (виділено нами – Авт.) козакам», котрі перебували при М. Ханенку, дозволялося повернутися до своїх домівок

і виїжджати з них. І, якщо вони статечно поводитимуться, то їх ніхто не турбуватиме. Тільки М.Ханенку «в **Україну** (виділено нами – Авт.) не можна прибувати». Договір підтверджував чинність усіх попередніх польсько-турецьких угод [3, арк.81 зв.-82].

Особливо важливе значення для з'ясування сутності політичних процесів, започаткованих 1648 р. революцією, має використання у тексті міжнародного договору поняття «Українська держава». Зрозуміло, що воно було запроваджено до нього турецькою стороною на основі попередніх консультацій з П. Дорошенком. А відтак є ще одним переконливим аргументом на користь міркування про високий рівень національної самосвідомості гетьмана та його соратників. Це, по-перше; а, по-друге, слугує ще одним доказом наукової коректності вживання терміну «Українська держава» для назви витвореного у ході революційної боротьби на теренах Брацлавського, Київського, Чернігівського й Летичівського повіту Подільського воєводства державного утворення. Спеціально звертаємо увагу на цей аспект проблеми тому, що й нині майже всі російські і польські історики по-старому не вживають термінів «Україна», «український народ», «Українська держава» стосовно української історії середини й другої половини XVII ст. Хоча, характеризуючи події власної історії цього часу, без вагань і найменших сумнівів пишуть про «Росію» і «Польщу», «російський» і «польський» народ, «Російську» і «Польську» державу.

Подібні підходи мають місце і в сучасній українській історіографії. Так, С. Плохій в опосередкованій формі висловлює скептицизм щодо правомірності вживання означення «український» відносно назви народу, котрий проживав у середині XVII ст. на теренах тогочасної України, а відтак і витворену державність позначає лише як «козацьку» [25, с.215-216, 228-229]. На думку Я. Федорука, «Заперечуючи проти терміну «Хмельниччина», ми таким чином умисне висуваємо національно-державне питання, що відносно України XVII ст. виглядає штучно». Тому пропонує характеризувати події середини XVII ст. «козацько-становою революцією» [25, с.220-222], не вдаючись до використання назви «українська». Виключно «козацькими», а не «українськими», трактує «революцію» і витворену державу Н. Яковенко, котра ставить знак рівності між козацтвом і вояками-найманцями Європи XVII ст., а також акцентує увагу, як і польські історики другої половини XVII – першої половини XX ст., на руйнівних аспектах боротьби [32, с.68-75; 33, с.58-78; 34, с.188-228]. Вважає помилковим використання терміну «українська держава» для XVII-XVIII ст. М. Мудрий [27, с.90-97]. Л. Зашкільняк наголошує на некоректності оперування термінами «Україна», «українці», «український» для Середньовіччя та раннього Нового часу, бо вони, мовляв, мали насамперед «географічно-територіальне, а не національне наповнення – про нього можна говорити лише наприкінці XIX століття». На його переконання, «Національні риси, і то лише як окремі паростки, простежуються щойно в повстанні під проводом Богдана Хмельницького»... Внаслідок чого нетактовним є вживання таких понять як «національно-визвольна боротьба»,

«національно-визвольний рух», «національно-визвольне повстання» [22, с.77-79; 28, с.38].

На методологічні огріхи таких підходів у тлумаченні української історії уже звертав увагу Ю. Мицик [26, с.1-7], тому зупинятися на них не будемо. Лише зауважимо: фетишизація модерністської концепції «нації» й ігнорування накопиченої упродовж останніх 20 років інформаційної бази введених до наукового обігу джерел українськими й зарубіжними істориками про політичну історію України середини й третьої чверті XVII ст. аж ніяк не сприяє з'ясуванню сутності подій даної епохи. До слова, нагадаємо, що ще в 1656 р. шведський король Карл X Густав писав про «**українську війну республіку** (виділено нами – Авт.)» [20, с.94].

П. Дорошенко та його соратники, зрозуміло, не могли бути задоволеними наслідками війни з Річчю Посполитою. Хоча остання вперше з 1648 р. визнала де-юре незалежність «Української держави», не виправдалися їхні надії на включення до її складу західноукраїнських земель. Не вдалося навіть домогтися фіксації проходження кордону з Річчю Посполитою по р. Горинь. Досить-таки розпливчате поняття «з давніми кордонами» обидві сторони могли тлумачити по-різному. Зазнала невдачі й спроба розв'язати проблему унії й повернути православної Церкві захоплені у неї храми. Цілком несподіваним для них виявилось і включення до складу Порти Подільського воеводства. Слабкою втіхою могла слугувати обіцянка (якщо вона справді була) Мегмеда IV передати гетьману Київ і Лівобережну Україну (про що знаходимо опосередковані відомості в окремих джерелах) [7, арк.305; 9, с.61, 75, 77, 79-80, 82-85]. Якщо вірити словам генерального осавула Якова Лизогуба, під час зустрічі 22 жовтня П. Дорошенка з Ахмедом Кьопрюлю, останній у розмові торкнувся питання майбутнього Києва і Лівобережжя. Мовляв, запитав у гетьмана, чому той не клопотався у російського царя повернути їх йому. На що отримав відповідь: «царська величність не дозволить віддати». Тоді великий візир заспокоїв гетьмана такими словами: «потерпи, молися Богу, коли королівську величність під данину учинимо й оволодіємо, то задніпровська сторона і Київ наші» [9, с.168]. За даними російського гінця В. Даудова до Туреччини, гетьман ще під Кам'янцем передав турецькій стороні «розпис, як під Києвом промишляти і в який бік підкопи копати» [31, с.110]. 22 жовтня у Жванці П. Дорошенко одержав відпустку аудієнцію спочатку у султана, котрий обдарував його шитим золотом жупаном, а потім у великого візиря [21, с.435]. Звідсіля гетьман з основною частиною вояків подався до Чигирина.

Бучацька невдача істотно ускладнила становище П. Дорошенка. Насамперед вона перекреслила можливість реалізації далекосяжного плану поширення влади на західноукраїнські землі, а також позбавляла надії домогтися ліквідації унії й зміцнення позиції православної Церкви на теренах Речі Посполитої. Не сприяла вона й зміцненню авторитету гетьмана серед старшини, козацтва й поспільства, що було вкрай важливо за обставин міжусобиць, роз'єднаності населення та його зневіри, далеко непростих взаємин

з Лівобережною гетьманщиною. Ігнорування новим протектором основоположних принципів договору 1669 р. не могло не непокоїти чи навіть лякати гетьмана та його соратників щодо перспективи подальшої політики Стамбула відносно козацької України.

Список використаних джерел:

1. Архів головний актів давніх (Варшава), ф. Зібрання Браницьких із Сухой, спр. № 168/199.
2. Архів головний актів давніх (Варшава), ф. 4, спр. № 25.
3. Бібліотека Інституту ім. Оссолінських (Вроцлав). ВР, спр. № 2287/II: Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ, № 24713.
4. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР, спр. № 170: Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ, № 7622.
5. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР, спр. № 405: Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ, № 11555.
6. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР, спр. № 368: Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ, № 7878.
7. Державний архів Кракова, Ф. 452, Спр. № 372.
8. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР, Ф. 5, Спр. Оссолінських № 2374/II.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1879. – Т. XI. – 820 с.
10. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький ; переклад з польської мови Івана Сварника ; наук. коментар Мирона Капраля. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів, 2006. – 605 с.
11. Літопис Самовидця / видання підготував канд. філолог. наук Я.І. Дзира. – К., 1971. – 205 с.
12. Grabowski A. Ojczyzste spominki / A. Grabowski. – Kraków, 1845. – Т. II. – 360 s.
13. Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679) / M. Jemiołowski // Opracowanie Jan Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – 619 s.
14. Józefowicz J.T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 / J.T. Józefowicz. – Lwów, 1854. – 504 s.
15. Kluczycycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / F. Kluczycycki. – Kraków, 1881. – Т. 1. – Cz. II. – S. 751-1666.
16. Kochowski W. Roczników Polskich klimakter IV obejmujący dzieje Polski pod panowaniem króla Michala / W. Kochowski. – Lipsk, 1853. – 382 s.
17. Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezia polityczna w Polsce: dwaj królowe rodacy / J. Nowak-Dłużewski. – Warszawa, 1980. – 262 s.
18. Pasek J. Pamiętniki / J. Pasek. – Kraków, 1929. – 635 s.
19. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676 // Studia i materiały do historii wojskowości / J. Woliński. – Warszawa, 1964. – Т. X. – Cz. 1. – S. 229-267.
20. Геbei III. Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества по разделению Речи Посполитой в 1656 году / III. Геbei // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI-XVIII веков. Центральнo-европейские исследования. – М., 2005. – Вып. 3. – С. 88-99.
21. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.
22. Зашкільняк А. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії) / А. Зашкільняк // Шкільна історія очима істориків-науковців. матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К., 2008. – С. 66-83.

23. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави / Д. Колодзейчик // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 67-80.
24. Костомаров Н.И. Руина / Н.И. Костомаров // Его же. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. VI. – Т. XV. – 602 с.
25. Круглий стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // Украина и соседние государства в XVII веке : мат. межд. конф. – СПб., 2004. – С. 215-232.
26. Мицик Ю. Нове чи призабуте старе? / Ю. Мицик // Історія України. – 2008. – № 42. – С. 1-7.
27. Мудрий М. Тема «колоніального статусу» України у підручниках з історії / М. Мудрий // Шкільна історія очима істориків-науковців : мат. Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К., 2008. – С. 90-107.
28. Обговорення спільних аспектів (на прикладі конкретних підручників) // Шкільна історія очима істориків-науковців : мат. Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К., 2008. – С. 27-46.
29. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – 2-е доп. вид. – Нью-Йорк, 2001. – 461 с.
30. Степанков В.С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. / В.С. Степанков // Україна і Польща в період феодалізму : зб. наук. пр. – К., 1991. – С. 112-128.
31. Флоря Б.Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672-1681 гг.) / Б.Н. Флоря // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в., 2001. – Ч. 2. – С. 108-148.
32. Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) / Н. Яковенко // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68-75.
33. Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції / Н. Яковенко // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 58-78.
34. Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників / Н. Яковенко // Ї ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 188-228.
35. Abrahamowicz Z. Tło polityczne i ekonomiczne wyprawy wiedeńskiej Kara Mustaty / Z. Abrahamowicz // Kwartalnik Historyczny. – 1983. – № 1. – S. 21-53.
36. Dr. Antoni. Zdrada Kamieniecka / Dr. Antoni // Tegoż. Opowiadania historyczne. – Lwów, 1891. – Ser. 7. – S. 3-104.
37. Borek P. Ukraina w staropolskich dziariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja / P. Borek. – Kraków, 2001. – 419 s.
38. Grzybowski S. Uroczystości w Kairze po zdobyciu Kamieńca Podolskiego w 1672 r. / S. Grzybowski // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – T. S. – S. 181-185.
39. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699 / D. Kołodziejczyk. – Warszawa, 1994. – 255 s.
40. Kołodziejczyk D.O. Turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksie z kwereudy w Bolonii / D.O. Kołodziejczyk // Barok–Historia–Literatura–Setuka. – Warszawa, 2001. – Półrocznik VIII/1 (15). – S. 165-175.
41. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674 / T. Korzon. – Kraków, 1898. – T. III. – 542 s.
42. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich / J. Pajewski. – Poznań, 1997. – 279 s.
43. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska / J. Perdenia. – Kraków, 2000. – 501 s.

44. Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672 / M. Sikorski. – Zabrze, 2007. – 277 s.
45. Stolicki J. Sprawa Kamieniecka – upadek twierdzy w opinii szlacheckiej / J. Stolicki // Studia Historyczne. – Kraków, 1993. – R. XXXVI. – S. 23-37.
46. Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676 / M. Wagner. – Zabrze, 2009. – T. 1. – 407 s.
47. Wierzbowski L.A. O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku / L.A. Wierzbowski. – Lublin, 2005. – 328 s.
48. Zieliński K.H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie / K.H. Zieliński // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1930. – T. II. – Z. S. – S. 9-60.

This paper appears complex critical issues related to Buchatsky conclusion of the contract and its implications for plans Doroshenko.

Key words: Ottoman Empire, Poland, Ukraine Cossack, Mehmed IV, M. Doroshenko, talks Bucac contract.

Отримано: 24.04.2013

УДК 94(477.43)«1895-1914»

В. Б. Стецюк

КИЇВСЬКЕ ОФІЦЕРСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ТОВАРИСТВО: УТВОРЕННЯ І ОСНОВНІ ВІХИ ДІЯЛЬНОСТІ (1895-1914 рр.)

Досліджуються передумови утворення і основні етапи історії Київського офіцерського економічного товариства – специфічної споживчої кооперативної організації офіцерів київського гарнізону, що існувала у 1895-1914 рр.

Ключові слова: офіцерське економічне товариство, Київ, гарнізон.

Проблема функціонування економічних товариств офіцерів російської армії наприкінці XIX – на початку XX ст. досі залишається не розкритою в історіографії. Практично єдиною працею, в якій частково розглядається діяльність цих специфічних офіцерських організацій, є монографія В. Теліцина і Є. Козлової [26], однак у загальному контексті розвитку кооперативного руху, без врахування специфіки праці в армійських умовах. Водночас відсутні дослідження, де б аналізувались причини утворення, структура, склад, особливості організації виробництва і торгівлі оточених офіцерських товариств, зокрема на території України.

Потрібно зазначити, що, всупереч стереотипам радянських часів, офіцери царської армії, особливо в останній період її існування, зовсім не були багатіями і проблема економії гостро стояла перед ними. Однією з головних причин цього явища були станові пережитки – поганим тоном вважалося, якщо дружина офіцера працює, слід було обов'язково тримати прислугу, існували чіткі рекомендації щодо проведення дозвілля (наприклад, у Москві й Петербурзі до переліку рекомендованих місць відпочинку належали лише найвідоміші, найдорожчі ресторани). До цього додавались необхідність шити кілька видів форми, купувати погони